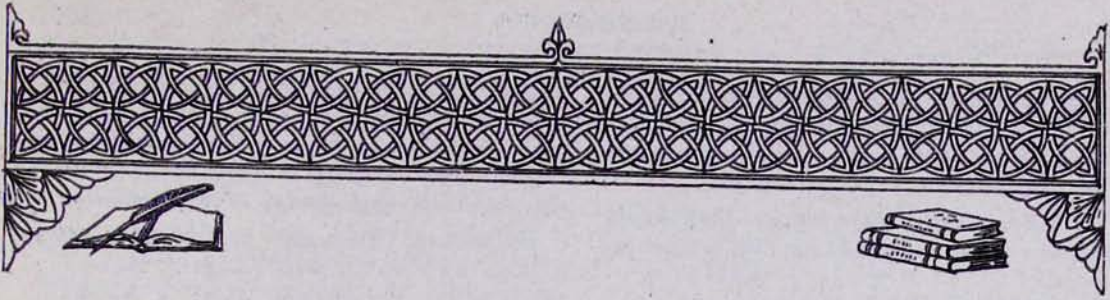




ՊՐՈՖ.-ԴՈԿՏ. Ա. Գ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՖԱՅԵԳՈՒ ԶԱՓԱԾՈՒ ՏՈՄԱՐԸ

§ 1.

 ալկական ձեռագրերում մեզ ծանոթ չափածո տոմարների մեջ ուշադրության արժանի է Վարդան Կաֆայեցու տոմարը, որը մեկնություն է «Պատճեն տոմարին Հայոց»ի և քործնական խորհուրդներ է պարտնակում իր ժամանակին ընդունված և կանոնված տոմարական հաշվումների համար:

Վարդան Կաֆայեցին հայ մատենագրության մեջ քիչ հայտնի հեղինակներից է: Նա, որքան մեզ հայտնի է, հայագիտության մեջ հիշվել է միայն իր մի տաղի կապակցությամբ՝ «Տաղ ի վերայ վարդի», որը հրատարակվել է Մախ «Արարատ» ամսագրի մեջ 1893 թվականին (էջ 423—427), քսկ 1896 թվականին արտատպվել բանասեր Կ. Կոստանյանի «Միջնադարյան հայոց տաղեր և ոտանավորներ» ժողովածուի երրորդ հատորում (էջ 11—12): Սակայն հրատարակչին որը զարմանալիորեն լուծվում են անցել հեղինակի անձնավորության, նրա ապրած ժամանակի և ոմնեցած այլ աշխատությունների հարցի վրայով:

Ձեռագրերում մեզ են հասել Վարդան Կաֆայեցու ընդօրինակած կամ ընդօրինակելոված մի շարք ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնց մեջ որոշ տեղեկություններ կան

նրա անձնավորության մասին: Սակայն Կաֆայեցու մասին արժեքավոր տեղեկություններ մենք գտնում ենք նրա չափածո մի ընդարձակ հիշատակարանում, որն ընդօրինակված է Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի № 2.706 ձեռագիր Աստվածաշնչում: Հիշատակարանն ունի հետևյալ վերնագիրը. «Շարագրեցաւ բանս ըստ անուանց տառից Վարդանայ եպիսկոպոսէ»:

Փորձենք այդ հիշատակարանի և մեզ ծանոթ այլ նյութերի վրա վերականգնել Վարդան Կաֆայեցու կյանքի և քործունեության կարևոր թվականները և իրադարձությունները:

§ 2.

Վարդան Կաֆայեցին ծնվել է Ղրիմի Կաֆա քաղաքում 1615 թվականին: Այդ մասին ինքը հետևյալն է գրում.

«Ի թուականիս Հայոց հազարերորդի
նւ է վաթսուն և չորս թիւ անյորդի,
իմ ընծալման աւուրս ի յայսմ ամի,
նւ տանուտէրն տարոյն էր նկատորի»:

(Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2706, թ. 673ա):

Կաֆայեցու հոր անունն է նշել Ննովք, իսկ մորը՝ Աննա: Այդ մեզ հայտնի է մի շարք հիշատակարաններից:

վեց տարեկան հասակից վարդաճան սկըսում է սովորել տեղի ծխատեր Ներսես քահանայի մոտ, որի հոգևոր որդին է համարում իրեն։

«...Ութ ամ այլ ընթերցայառ ոտըն ծերի, Ներսէս անուն արհնեալ սուրբ քահանայի...

Եւ ես եղէ իւրեան հոգևոր որդի...»:

(Նույն էջում):

Ներսես քահանայի մոտ իր ուսումը ավարտելուց հետո, Կաֆայեցին ջանասիրությամբ շարունակում է տեսնասիրել հին մատենագրությունը և խորանում նրա մեջ:

«Ցանկացայ ընդ ուսումն հետեւ գրքի, վեշտասան տարեկան ի չափ հասակի, Աւր ատուր ընթեռնուլ բան Հոմերոսի, Առաւել զօրութեամբ ըստանալ բարի»:

(Նույն էջում):

1635 թվականին երիտասարդ վարդաճան հոր հետ ճանապարհվում է Կոստանդնուպոլիս, հավանական է առևտրական նպատակով, բայց այստեղ դժբախտություն է պատահում նրան — հայրը հիվանդանում է և մահանում: Վարդաճան հարկադրված է լինում մի տարի մնալ Կոստանդնուպոլսում, հոր վրա տապանաբար է քաշել տալիս և ապա վերադառնում Կաֆա: Սակայն Կաֆայում նա նոր դժբախտության է հանդիպում — մայրը նրան ամուսնացնում է, բայց յոթ-ութը ամիս լանցած կինը հիվանդանում է և մահանում: Այդ մասին նա գրում է.

«...Դարձայ Կաֆա քաղաք մօրքս զընացի, Աւրհնեալ խղճով մարիկս ուրախացուցի, Որ զիս ամուսնացոյց ի մէջ աշխարհի, Եւ ութ ամսեան վերայ փղէ ես այրի, Արդարով ամուսինս իւր հողոյն տուի»:

(Նույն էջում):

Վարդաճան այս դեպքից հետո թողնում է իր հայրենի Կաֆան և գնում Սուրխաթ՝ շարունակելու իր թերի կրթությունը: Նա այստեղ աշակերտում է Զաքարիա արքեպիսկոպոսի մոտ՝ ուսումնասիրելով տոմարը և այլ գիտություններ:

«Եւ արքեպիսկոպոս Տէր Զաքարիայի, Աշակերտել նմա տումարականի, Գանձի գուներն որ կայ զամէն դաս առի, Եւ զիւր արհնեալ հոգոյն Աստուած

ողորմի:

(Նույն էջում):

Հինգ տարի Սուրխաթում մնալուց հետո, վարդաճան վերադառնում է իր հայրենի Կաֆա քաղաքը և աշակերտում խաչատուր եպիսկոպոսին, որն իր ժամանակի աչքի

ընկնող և մատենագրության մեջ պատրաստված հոգևորականներից է եղել: Նա այստեղ քահանա է ձեռնադրվում խաչատուր եպիսկոպոսի կողմից և քահանայագործում մինչև իր ուսուցչի մահը՝ 1646 թվականը:

Այնուհետև վարդաճան Կաֆայեցուն մենք գտնում ենք Ս. Աննայի վանքում՝ վանահոր պաշտոնով: Նա այստեղ մնում է տասներկու տարի՝ 1646 թվականից մինչև 1658 թվականը:

«Որ ըզկընի սորա՝ տասներկու տարի Միախակ մընացի վանք Սուրբ Աննայի, Նրկու հովու քաղացք ես բանեցուցի, Եւ Աստուած շինողաց հոգւոյն ողորմի»:

(Բ. 674բ):

1659 թվականին զրիմեցի մի խումբ հավատացյալների հետ վարդաճանը ուխտի է գնացել Երուսաղեմ և այդ ճանապարհին գրել իր նշանավոր բանաստեղծությունը՝ «Տաղ ի վերայ վարդի», որի մասին խոսեցինք առջևում: Նշված տաղում վարդաճան Կաֆայեցին իր տիկտապանության մասին հետևյալն է գրել.

«Սա՜ յարմարեալ թուականիս մեծ հայուն, Հազար հարիւր, ութերորդ աւելորդոյն

(1659 թ.),

Ճանապարհին Երուսաղեմայլ գալուն, Արեղայի ծոյլ վարդաճան անուանելոյն»:

(Հայկական ՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռագիր № 1636, Թ. 108բ):

Վարդաճան Երուսաղեմի ուխտից վերադառնում է նորից Կաֆա և շարունակում իր պաշտոնավարությունը նախկին Ս. Աննայի վանքում՝ զբաղվելով միաժամանակ հայկական գրչությամբ՝ ընթերինակելով ձեռագրեր:

Քաղաքավարութեամբ սիրով գրէի, Գեղեցիկ մագաղաթ՝ զիրք կատարէի...»

(Հայկական ՍՍՌ պետական Մատենադարանի ձեռագիր № 2706, Թ. 674բ):

Իր երկարամյա աշխատանքով վարդաճան Կաֆայեցին մեծ հեղինակություն է ստեղծում տեղի հայկական համայնքի շրջանում, որը և համախոսական է կազմում և 1680 թվականին ուղարկում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի մոտ՝ եպիսկոպոսական կոչում շնորհելու ու հոգևոր առաջնորդ նշանակելու Ղրիմի հայություն:

Ժամանակակից կաթողիկոսը՝ Հակոբ Զուղայեցին այդ թվականին գտնվում է Կոստանդնուպոլսում: (Զուղայեցին էլմիածնի

1. Այսինքն՝ Սիմեոն վարդապետից հետո:

2. Նկատի ունի վարդի մասին իր գրած տաղը:

1678 թվականի նշանավոր ժողովից հետո, Իսրայել Օրու և այլ ընկերների հետ միասին, եկել էր Կոստանդնուպոլիս՝ այնտեղից անցնելու Արևմտյան Նվրոպա՝ Հայաստանի ազատագրության գործին օգնություն խնդրելու նպատակով, որը, ինչպես հայտնի է, չհաջողվեց և կաթողիկոսն այստեղ էլ մահացավ: Վարդան Կաֆայեցին իր համախոսականով ահա Կոստանդնուպոլսում ներկայանում է Հակոբ կաթողիկոսին և վեց ամիս նրա մոտ մնալուց հետո ձեռնադրվում է եպիսկոպոս և վերադառնում Կաֆա՝ կաթողիկոսի կողմից նշանակվելով Ղրիմի հոգևոր առաջնորդ:

Վարդան Կաֆայեցին այդ պաշտոնում մնում է երկար ժամանակ, մինչև իր մահը, սրբ տեղի է ունեցել 1712 թվականին: Մահացման նույն տարին, Վարդան Կաֆայեցուն պատկանող մի Աստվածաշնչի լուսանցքում Սոնփան Վերահաս վարդապետը թողել է հետևյալ ուշագրավ հիշատակագրությունը. «Զայս Վրդանէսս՝ Տէր Վարդան եղև, մինչև հարիւր տարի ապրեցաւ, ԹՃԿԱ.ին (1712 թ.) մեռաւ, Աստուած ողորմի» (Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2706, Թ. 254ա): Սոնփանոս Գրիշը Վարդան Կաֆայեցու կյանքի տեղեկության հարցում անմշակ սխալ է կատարել — մեզ հայտնի է, որ Վարդանը ծնվել է 1615 թվականին և մահացել 1712 թվականին, ուրեմն նրա տարիքը եղել է հարյուրից քիչ պակաս՝ 97 տարի:

§ 3.

Վարդան Կաֆայեցին իր այս ներկարատև կյանքում ընդօրինակել է շատ ձեռագրեր, որոնց գլուխ գործոցը Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի № 2706 Աստվածաշունչն է, որի վրա նա աշխատել է տասնյակ տարիներ և ավարտել Վարդան քահանայի աշակցությամբ:

Վարդան Կաֆայեցին գրել է մի շարք տաղեր, որոնք առանձին արժեք չունեն և, գրված լավորապես, նվիրված են Ղրիմի հայկական այս կամ այն վանքի կառուցմանը կամ նորոգմանը և անարվեստ են:

Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանում հայտնի են Վարդան Կաֆայեցու հետևյալ տաղերը.

ա) «Սուրբ Աստուածածնի վանից նորոգման, ասացեալ Վարդան եպիսկոպոսէ Կաֆայեցոյ»:—

Վերստին կազմեցաւ սուրբ եկեղեցի,
Գեղեցիկ և բոլոր գումբէթածէի...»:

(№ 3504՝ Թ. 229բ—230բ, № 1636՝
Թ. 109ա—111բ, № 3119՝ Թ. 191ա—բ):

բ) «Վարդան եպիսկոպոս Կաֆայեցոյ ասացեալ:—

Զմեղսամակարդ հոգիս [յ]ոռի,

Եւ զպարտական բիւր քանքարի...»:

(№ 1636՝ Թ. 139բ—140ա, № 3504՝
Թ. 176բ, № 3860՝ Թ. 170ա—174ա):

գ) «Ղուլմու Սուրբ Խաչ վանուցն, Վարդան եպիսկոպոսէ ասացեալ:—

Վարդապետն Յիսուս, Աստուածն

համայնի,

Եւ տայ խնդրողաց շնորհաբաշխ հոգի...»:

(№ 1636՝ Թ. 117բ—119ա, № 3119՝
Թ. 226բ—227ա, № 7193՝ Թ. 152բ—154բ):

դ) Առանց խորագրի:—

«Վարդան եպիսկոպոս ծառայ Քրիստոսի,
Պատմեմ ձեր սիրելեացդ եղբարք իմ բաշի,
Աւերութեան վանք Սուրբ Աննայի,
Այնչափ աւեր կեցաւ քառասուն տարի...»:

(№ 3504՝ Թ. 230բ—231բ):

ե) «Վասն աւերման Սուրբ Աննայի վանիցն և վերստին նորոգման, ասացեալ Վարդան վարդապետէ:—

Վարդան եպիսկոպոս ծառայ Քրիստոսի,
Պատմեմ ձեր սիրելեացդ եղբարք իմ
բարի...»:

(№ 1636՝ Թ. 111բ—115բ, № 3119՝
Թ. 192ա—193ա):

զ) Առանց խորագրի:—

«Վերստին կազմեալ սուրբ եկեղեցի,

Յովակիմ անուն վանք Սուրբ Աննայի...»:

(№ 1636՝ Թ. 114ա—115բ, № 3119՝ Թ.
193ա—բ, № 3504՝ Թ. 228բ—229ա):

է) «Նորին Վարդան եպիսկոպոսէ ասացեալ, Սուրբ Օգոստ եկեղեցոյ:—

Վերստին կազմեցաւ սուրբ եկեղեցի,

Կամարածէ հաստատեալ և խաչ կամարի...»:

(№ 1636՝ Թ. 115բ—117ա, № 3119՝
Թ. 193ա—194ա, № 3504՝ Թ. 229ա—բ):

բ) «Տաղ ի վերայ վարդի, ասացեալ Վարդան Պարոն Տէրի:—

Վարդն է բացուեր առաւօտուն գոյնըզգոյն,
Հօտըն բուրէր անմահութեան զօրն

ի բուն...»:

(№ 1636՝ Թ. 106բ—108բ, № 3504՝
Թ. 182բ—183ա):

թ) «Աւհնուրին ի վերայ Կաֆայու վարդան Կաֆայեցոյ:—

Աստուած և Տէր ամենակալ,

Զպաղատանս մեր ընկալ:...

(Ձ. 3504՝ թ. 125բ—130բ):

§ 4.

Վարդան Կաֆայեցու չափածո ստեղծագործությունների շարքում ամենից արժեքավորը նրա տոմարն է, որի վրա ուզում ենք մի քիչ երկար կանգ առնել:

Վարդան Կաֆայեցին իր այդ տոմարը գրել է 1676 թվականին Կաֆայի աթոռանիստ Ս. Աստվածածին վանքում: Այդ մասին նա իր վերև հիշված չափածո հիշատակարանում հայտնում է.

«Հազար հարիւր թուականի,
Քսան և հինգ յարարարդի,
Առ ոտքն Սուրբ Աստուածածնի,
Որ է յաթոռ առաջնորդի»:

Հ ա մ ե մ ա տ ու թ յ ու ն

«Դարձեալ կալ զմեծ թուականն
և զըջան ՇԼԹ ի բաց
երթ, որ մնայ՝ փոքր թուականն է Սարկաւադին»:

«Ամսամուտ այսպէս արա. կալ
թիւ մի և զկրկնակ ամսոյն և
զևթնհրեակ տարոյն, երթ է է՝
թիւ մի մնայ՝ կրկնակ է, թէ
Բ՝ երկուշաբթի և որ ի կարգին»:

«Ծնունդ լուսնի այսպէս արա.
կալ հանապազ Զ կամ Լ զվերա-
դիւն, և զկիսակ նորին ամսոյն
ի բաց երթ, որ մնայ՝ այնքան
աւուրս ամսոյն է ծնունդն լուսնի»:

(Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 1971, թ. 1ա—2բ):

§ 5.

Վարդան Կաֆայեցու չափածո տոմարը համեմատելով «Պատճէն տոմարին Հայոց» հետ, պարզվում է, որ Կաֆայեցու

Ուշադրության արժանի է, որ ներկա տոմարի գրելու նպատակը երիտասարդներին տոմարական արվեստը ուսուցանելն է եղել.

«Վարդան ծառայ Հաւր Աստուծոյ...

Խորհուրդ արար շարադրելոյ...

Այլ և ջանիւ ոտք հանելոյ

Դիւրեաւ մանկանց ուսանելոյ»:

Պետք է ենթադրել, որ չափածո այս տոմարը պարտադրում էին աշակերտներին ծայրից ծայր անգիր անելու համար, որը սովորելու դեպքում աշակերտը յուրացնում էր տոմարական հաշիվների հիմնական սկզբունքները և կարողանում ազատ հաշվումներ անել:

Վարդան Կաֆայեցու ներկա տոմարի նյութը, հիմնականում, «Պատճէն տոմարին Հայոց» է հանդիսացել: Այդ դժվար չէ տեսնել ներքև բերված փոքրիկ համեմատությունից.

«Եւ կալ զմեծ թուական Հայու,
Շըրջան որքան որ յասելու,
Երթ հինգ հարիւր երսուն երկու,
Մընայ փոքր թուականն տարու»:

«Ամսամտին կալցես թիւ մին,
Զեօթնեակ տարոյն, զկրկնակ ամսին,
Եօթն եօթն Երթաս, որ վըճարին,
Թէ մին մընայ՝ է կիրակին,
Եւ թէ երկու՝ երկուշաբթին»:

«Ծնունդ լուսնոյ առնես տարոյն,
Կալ երեսուն թիւ կամ վաթսուն,
Զվերադիրն, երթ զկիսակ ամսոյն,
Մընայ՝ ծնունդ է այնքան ամսոյն»:

(Վարդան Կաֆայեցու չափածո տոմարից):

օգտված «Պատճէն տոմարին» ուշ շրջանի իմբրագրված այն տեքստերից է, որոնց մեջ մտել էր Եղանակի գոյնակության ախթարական ընդմիջարկությունը: Բերենք փոքրիկ համեմատություն.

Հ ա մ ե մ ա տ ու թ յ ու ն

«Իսկ ես ի գերադոյն հասեալ
ի ժամադիտակն սաստկագոյն
չերմութիւն ունի զկողմն հիւսիսոյ,
մանաւանդ ի ԿԴ ամէն ի վեր»:

«Յարեն ժամադիտակ կիտի,
Եւ սաստիկ չերմութիւն լինի,
Եւ մանաւանդ կողմն հիւսիսի,
Վաթսուն և չորս ամ այսպիսի»:

Յայսմ ամի ծովի նուազութիւն,
յաղքերաց յուղութիւն,
հիւսիսային կողմանց ծովք
խոնարհին՝ քնալով յովկիւմնոս:

Եւ ջերմութենէն դաշտք դատարկանան
ի մարդկանէ և լերինս լինի
շինութիւն բնակութեան, մինչ զի
մրգաբերութեան այգիկք տնկին...»:

(Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 6017, Թ. 9ր):

§ 6.

Վարդան Կաֆայեցու ներկա տոմարական տեսքով նկատվում է Ղուկաս Կեղեցու չափածո տոմարի ազդեցությունը. Կեղեցու

Վայրի ծովի նուազութիւն,
եւ յաղքերաց յուղութիւն,
Հիւսիսայ կողմանց ծովք պակասութիւն,
Յովկիւմնոս ըռատութիւն:

Ջերմութենէն դաշտք դատարկին,
Լերինք բնականք շինութիւնք լինին,
Յնտոյ մինչև այգիք տնկին,
Եւ պըտղաբեր յատուքանին»:

(Վարդան Կաֆայեցու չափածո տոմարից):

որոշ քառյակները նա պատրաստի ձևով վերցրել և դրել է իր տոմարի մեջ: Դժվար է այդ մասին համոզվել՝ բերելով միայն երկու քառյակի համեմատությունը.

Համեմատություն

«Մընունդ լուսնի առնես տարոյն,
Կալ Երեսուն թիւ կամ վաթսուն,
Ջվերադիր երթ զկիսակ ամսոյն,
Որ մընայ՝ ծնունդ է յայնքան ամսոյն:

Աւուրց լուսնի կալ զօր ամսին,
Ջկիսակ նորին զթիւ վերադրին,
Եւ եռսուն որչափ լինին,
Ձգեա՝ մընայ աւուրք լուսնին»:

(Ղուկաս Կեղեցի, տե՛ս «Էջմիածին» ամսագիր, 1952 թ., № 6, էջ 62):

Վարդան Կաֆայեցու 164 քառյակներից, մեր հաշվով, մոտ 20-ը վերցված է Ղուկաս Կեղեցուց:

Ի դեպ, Վարդան Կաֆայեցու մի հիշատակագրությունից երևում է, որ Ղուկաս Կեղեցին իր ժամանակի հեղինակավոր տոմարագետն է համարվել: Տոմարական մի սխալի կապակցությամբ Վարդան Կաֆայեցին անգամ մեջբերում է արել Կեղեցու տոմարի վերջին երկու քառյակները՝ «Եւ բուն տոմար Հայոց ազգի...» և «Պարտ էր պակաս գալ ի կարգի...» (Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2706, Թ. 474բ):

§ 7.

Հրատարակության հանձնվող Վարդան Կաֆայեցու տոմարական ներկա տեքստը, իհարկե, ինչ-որ բացառիկ արժեք ունեցող մի երկ է: Սակայն եթե նկատի ունենանք,

«Մընունդ լուսնի առնես տարոյն,
Կալ երեսուն թիւ կամ վաթսուն,
Ջվերադիրն, երթ զկիսակ ամսոյն,
Մընայ՝ ծնունդ է այնքան ամսոյն:

Աւուրք լուսնի կալ զօր ամսին,
Ջկիսակ նորին զթիւ վերադրին,
Եւ երեսուն որչափ լինի,
Ձըգեա՝ մընայ աւուրք լուսնին»:

(Վարդան Կաֆայեցու չափածո տոմարից):

որ Վարդան Կաֆայեցու ներկա չափածո տոմարը տոմարագիտության ձեռնարկ է հանդիսացել և նրա մեջ շարադրված են տոմարական գրեթե բոլոր հաշվումները հանրամատչելի ձևով, ապա նրա արժեքը գիտության պատմության համար անժխտելի է դառնում: Վարդան Կաֆայեցու չափածո տոմարի երկու ընդօրինակություններն են մեզ հայտնի Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագրերում՝ № 3504 (Թ. 207բ—213ա), որը հեղինակի ինքնագիրն է և գրված է 1676—1692 թվականների ընթացքում և № 3860 (Թ. 170ա—174ա), որը 18-րդ դարի գրչություն ունի: Մենք օգտվել ենք ինքնագիր ձեռագրից:

Տեքստում կատարված են ուղղագրական աննշան շտկումներ, նշելով, իհարկե, այդ մասին ծանոթության մեջ:

(Շարունակելի)